

Голубка С. М.,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів Університету банківської справи
Національного банку України

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ ГЕТЬМАНЩИНИ (СЕРЕДИНА XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)

Розглянуто деякі аспекти фінансової системи Гетьманщини, зокрема основні джерела наповнення казни. Висвітлено особливості та недоліки функціонування фінансової системи.

Ключові слова: фінансова система, фінанси, податки, мито, індукта, евекта, митна система.

Фінансова система Гетьманщини часів Б. Хмельницького сформувалася значною мірою під впливом Речі Посполитої. Це виявилось, зокрема, у збереженні частини польських податків, які існували на території України до Визвольної війни середини XVII ст. Ці податки надходили до військового скарбу. Крім того, в обігу залишалися польські та литовські монети. При формуванні української фінансової системи Б. Хмельницький враховував місцеві особливості. За правління його наступників відбувається трансформація частини державних податків, а також запроваджуються нові. Мито як один з різновидів податкових зборів та складова фінансової системи також з'явилося в козацькій Україні з часу набуття нею елементів державності й було безпосередньо пов'язане з історичним розвитком України.

Податки на території Гетьманщини збиралися до військового скарбу, полкових скарбів. У містах збори надходили також до магістратів та ратуш. Щодо видатків, то основна частина державних коштів спрямовувалася на утримання найманого війська, гетьмансько-старшинської адміністрації, а також призначалася для різних військових потреб. Основними платниками податків були селяни та міське населення. Козацька старшина, духовенство, шляхта, значне товариство були звільнені від оподаткування. Рядові козаки, виконуючи військову повинність, також звільнялися від переважної більшості державних податків.

Універсалом від 28 квітня 1654 р. Б. Хмельницький запровадив митні збори, які стягувалися з іноземних купців, що торгували на території Гетьманщини¹. Цей універсал став першою спробою врегулювати тарифну справу козацької України в умовах ліквідації польського правління. У подальшому ця традиція зберігалася. 8 грудня 1667 р. гетьман Правобережної України П. Тетеря видав універсал, яким встановлював розмір ввізного мита

¹ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657 / НАН України; Ін-т історії України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; [упоряд. : І. Крип'якевич, І. Бутич ; редкол. : В. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Альтернативи, 1998. – № 74. – С. 142–143.

за тарифами 1654 р. Згідно з універсалом І. Самойловича від 8 березня 1679 р. встановлено мито “от всяких купеческих товаров из-за границы в Украину, а из Украины в заграницу привозимых, которые гуртом, а не врозь продаваемы бывают за войсковым и давним обычаем от 100 золотых по 2 золотых”².

Під час Визвольної війни запроваджувалися податки з меду, пива й горілки, які набули поширення на території України і в наступні роки. Б. Хмельницький намагався також запровадити оренди на право продажу алкогольних напоїв. З 1655 р. з'явилася посада Генерального підскарбія, який відав державними фінансами. За свідченням П. Алепського, митні прибутки та оренди з продажу горілчаних напоїв давали військовому скарбові до 100 тис. червоних золотих щорічно, а загальний річний бюджет Гетьманщини часів Б. Хмельницького складав не менше 1 млн золотих³. Б. Хмельницький робив спроби карбувати власну монету. Російський посол у Гетьманщині І. Кумаров повідомляв: «В Чигирине де учинил Богдан Хмельницкий мыды и деньги делают, а на тех новых денгах на одной стороне его, Богданово имя»⁴.

За даними Л. Гвоздик-Прицак, надходження до військового скарбу за часів Б. Хмельницького складали близько 7,5 млн золотих щорічно, в тому числі загальні збори (подимний та інші податки) — 4,4 млн золотих, стація (надзвичайний податок на утримання війська, який існував і в Речі Посполитій) — 2025 тис. золотих, прибутки з внутрішньої торгівлі — 550 тис.; митні збори — 520 тис. золотих. Загальні видатки в цей період складали 6 491 722 золотих і витрачалися на утримання війська та дипломатичних представництв⁵. Фінансова система, яка сформувалася в ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, зберігала основні ознаки на території Лівобережної України і в наступні роки. Вхідження Лівобережної України під протекторат Московської держави деякою мірою позначилося і на її фінансовій системі, що було пов'язано з появою московських грошей та запровадженням монопольного права держави на продаж горілки, чого не було в Речі Посполитій. Ще Березневі статті 1654 р. передбачали, що всі податки з населення повинні збиратися в царську казну, але значна їх частина мала витрачатися на потреби гетьманського уряду. Проте протягом усієї другої половини XVII ст. (за винятком 1666—1668 рр.) до царської скарбниці практично не надходили податкові суми з території Гетьманщини: їх збір козацька старшина повністю зосередила в своїх руках⁶. У Чернігівському

² Барвінський В. О. До питання про індукту та евекту в Гетьманщині / В. О. Барвінський // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. — 1927. — № 6. — С. 441—445.

³ Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. — Львів : Світ, 1991. — С. 350.

⁴ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період : навч. посіб. / В. О. Голобуцький. — К. : Вища шк., 1970. — С. 105.

⁵ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Л. Гвоздик-Прицак ; відп. ред. О. Мишанич. — К. : Обереги, 1999. — С. 114, 123.

⁶ Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. — К. : Освіта, 1995. — С. 176.

полку митні збори за часів гетьманства Д. Многогрішного бралися в розрахунку 2 коп. з карбованця⁷.

Митні збори (ввізне та вивізне мита — індукта та евекта), як і стація, були запозичені з фінансової системи Речі Посполитої⁸. Вони бралися з міського купецтва, яке займалося закордонною торгівлею. З товарів, що ввозилися на територію Гетьманщини, стягувався збір, який мав назву індукта, з вивізних товарів бралися евекта. Розмір митних зборів з торгівців становив близько 2 % вартості товару⁹.

До початку XVIII ст. за відсутності власної грошової одиниці на території Лівобережної України в обігу були іноземні монети, зокрема польський злотий, литовська копа, західноєвропейський талер, російський карбованець. Крім того, значна частина податків збиралася натурою. Також у цей період фактично не було посадової особи, яка б відала державними фінансами. Винятком можна вважати період гетьманування І. Брюховецького (1663—1668), коли існувала посада Генерального підскарбія, яку обіймав Ракушка-Романовський. Тому військовий скарб контролював особисто гетьман. До того ж гетьманські та військові прибутки були нероздільними.

Український історик початку XX ст. В. Руднів поділяв митні збори на Гетьманщині першої чверті XVIII ст. на довізні, транзитні та внутрішні. До довізних мит він відносив індукту й евекту, тобто ті, які застосовувалися до імпорту й експорту; до транзитних — ті, що збиралися з перевозів, мостів і гребель із проїжджих купців; до внутрішніх — мита, які збиралися під час продажу на торгах і ярмарках, а саме: вагове, кругове, скатне, покошеве, зі збіжжя, що призначене на продаж, з возів з крамом, ярмаркове з торговельного люду¹⁰.

Слід зазначити, що індукту та евекту сплачували також московські та іноземні купці, які вели торгівлю на території Гетьманщини. Про це, зокрема, свідчить універсал І. Самойловича від 8 березня 1679 р., де вказувалося, що індукту та евекту платили українські, іноземні та російські купці за “давним обычаем от ста золотых по два золотых до скарбу войскового”¹¹.

⁷ Барвинский В. А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине / В. А. Барвинский. — Харьков : Печатное дело, 1914. — С. 10.

⁸ Рутковский Я. Экономическая история Польши / Я. Рутковский ; пер. с польск. Л. В. Разумной, И. Вольского ; под ред. Ф. Я. Полянского. — М. : Иноиздат, 1953. — С. 229, 239, 270.

⁹ Утвенко В. В. Податки та повинності міського населення Лівобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. / В. В. Утвенко // Пам'ять століть. — 2003. — № 2. — С. 59.

¹⁰ Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I / В. Руднів // Записки українського наукового товариства в Києві : наук. зб. — 1926. — Т. 20. — С. 139.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2а. — Арк. 1, 1зв.; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (НБУВ ІР). — Ф. 10. — Спр. 6789. — Арк. 47—48.

Існувала спеціальна посада екзактора, який контролював надходження до військового скарбу митних зборів. Йому допомагали фактори. Про це неодноразово згадується у гетьманських універсалах, особливо І. Мазепи. Часто екзактори та фактори зловживали при зборі мита, зараховуючи до індукти чи евекти навіть ті товари, які реалізовувалися на території Гетьманщини.

Так, у 1691 р. екзактор Фотій взяв у седнівських грабарів на роменському ярмарку “от чотирох возов шкур девят золотих ексакций”, хоча ремісники не збиралися вивозити товар за межі Гетьманщини. Тому І. Мазепа розпорядився повернути кошти седнівським міщанам¹².

Універсалом від 21 грудня 1703 р. гетьман заборонив екзакторам та факторам брати мита з товарів, які реалізовувалися в містах Лівобережної України, пояснивши, що “от тих товаров якіе за границу ввозятся, и за границую в Малоросію упроважаются взимати ексакцию до скарбу войскового належную”¹³.

Були випадки, коли розмір митних зборів встановлювався незалежно від вартості товарів. Наприклад, 10 листопада 1699 р. гетьман І. Мазепа встановив розмір індукти та евекти для київських купців у 25 золотих з воза без огляду самих товарів¹⁴.

Про розміри митних зборів, що стягувалися з окремих товарів наприкінці XVII — на початку XVIII ст., свідчать дані, які подала російським властям козацька старшина в 20-х роках XVIII ст. Так, від воза в’яленої риби бралось по 20 коп.; від каменю воску — 10 коп.; від каменю селітри — 3—4 коп.; від діжки солі кримської — 10 коп.; бахмутської солі — 5 коп.; від куфи масла коров’ячого — 40 коп.; від каменю масла — 2 коп.; від воза скла — 12 коп.; від куфи горілки простої — 20 коп.; оковитої — 40 коп.; від каменю топленого лою — 2 коп.; від каменю нетопленого лою — 1 коп.; від мажі пшона — 20 коп.; від мажі жита — 12 коп.; від воза пароконного тютюну — 60 коп.; від воза одноконного тютюну — 50 коп.; від одноконного воза пеньки — 20 коп.; від куфи оселедців — 30 коп.; від діжки оселедців — 20 коп.; від куфи дьогтю — 10 коп.; від воза лісових горіхів — 10 коп.; від “товарини рогатой, которых из Малой России скупают перекупне по две копейки, от вола, которых гонят до Шлионска и до Гданска по десяти копеек; от товарини рогатой до Москвы по четыре копейки”¹⁵.

У Чернігівському полку згідно з відомістю 20-х років XVIII ст. “прежних годов брано от товаров, которые из заграници приходят и за границу выходят:

¹² Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / упоряд. І. Бутич ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наук. тов-во ім. Шевченка; Центр. держ. істор. архів України, м. Київ. — К., 2002. — № 179. — С. 228.

¹³ НБУВ ІР. — Ф. 8. — Спр. 1659. — Арк. 13—14.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией : в 5 т. — Т. 5. — СПб., 1853. — № 227. — С. 287.

¹⁵ Василенко Н. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII в. / Н. П. Василенко. — К., 1927. — № 6. — С. 14—15; ЦДІАК України. — Ф. 223. — Оп. 1. — Спр. 329. — Арк. 1—2; НБУВ ІР. — Ф. 8. — Спр. 1656. — Арк. 2—4.

от штуки сукна састового по 8 гривен, от штуки сукна французского по 8 гривен, от штуки сукна карунового по 10 алтын, от штуки сукна локтевого по 10 алтын ...от ботки стали по 4 алтын, от воза тютюну пароконного по 5 и по 6 и по 7 гривен ...от пуда меду по 2 копійки, от мажи соли по 2 гривны, от куфи горілки по 2 гривны, от куфи дьогтя по 2 гривны, от пуда воску по 4 алтына, от пуда лою по копійці, от воза риби по гривні и поболш, от воза вовны по 5 и по 6 гривен, от вола что за границу гонят по копійцы, от соли Бахмутки от пари боток по гривни”¹⁶.

У Полтавському полку митні збори бралися з купців, які користувалися переволочанським перевозом. Так, у листі дозорців м. Перевалочна до гетьмана І. Мазепи від 4 березня 1688 р. повідомлялося, що вони збирали щорічно мита на суму до 13 тис. крб.¹⁷

Індукта та евекта, як інші збори, віддавалися за певну суму на відкуп окремим особам за гетьманування І. Брюховецького, І. Самойловича та І. Мазепи. Але такий спосіб стягнення зборів викликав велике невдоволення у населення. Тому з часом оренду довелося скасувати. Відновлена І. Мазепою, ця система проіснувала до 1762 р. Документи Російського державного архіву давніх актів дають змогу частково відновити прізвища відкупників та суми митного відкупу на Гетьманщині у першій половині XVIII ст. У період з 1709 по 1722 р. митний відкуп був під контролем братів Рагудзинських, які перераховували до казни майже 9 тис. руб. на рік. У 1722 р. митний відкуп передавався компанії Шереметцевих за 15 180 крб. на рік. З 1723 р. відкуп передали П. Тернавіоту. За 1723 р. Тернавіот зібрав 18 698 крб., у 1732 р. — 20 тис., у 1735 р. — 30 тис., у 1746 р. — 27 тис. крб. У 1751 р. митний відкуп був відданий О. Крижановському, який зобов’язався перерахувати у розпорядження гетьмана 50 тис. крб.¹⁸

Митні збори приносили чималі прибутки. Особливо великий прибуток одержували від збору індукти та евекти на Ніжинському і Роменському ярмарках. Розмір мита на Гетьманщині протягом першої половини XVIII ст. постійно зростає. Так, з 1 травня по 1 вересня 1705 р. розмір індукти та евекти, зібраних полками Лівобережної України, склав 13 066 крб. 93 коп. За відомостями Малоросійської колегії, направленими до Сенату в 1724 р., загальна сума зібраних податків на Гетьманщині в цьому році склала 114 495 крб. 9 коп., у тому числі індуктовий збір — 18 697 крб. 62 коп.¹⁹

За одиницю оподаткування при стягненні мит з перевозів, мостків та гребель із проїжджих купців брався віз та голова товару (йдеться про худобу), при цьому враховувалося, чи легкий віз, чи важкий, іноземний чи місцевий. Від сплати індукти й евекти звільнялися генеральна, полкова, сотенна старшина, монастирі, церкви, військові товариші, заможні козаки.

¹⁶ НБУВ ІР. — Ф. 8. — Спр. 1669. — Арк. 37–38.

¹⁷ Там само. — Ф. 10. — Спр. 11523. — Арк. 13.

¹⁸ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Ф. 13. — Оп. 1. — Л. 96.

¹⁹ Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета 1726–1730 // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. — 1888. — Т. 63. — С. 494–495.

У перші десятиліття XVIII ст. сума зібраного індуктового збору складала близько 10 тис. крб. У 1731 р. вона зросла до 20 тис., у 1740 р. — до 27 тис. крб. на рік²⁰. На 1754 р. евекта й індукта, які надходили до військового скарбу з усіх полків, за винятком земель, що відійшли до Нової Сербії, дорівнювала 48 148 крб. 85 коп. Ця сума становила $\frac{1}{4}$, а в 1730–1740-х роках — $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{2}$ гетьманського скарбу²¹.

Загальна сума індукти та евекти була доволі значною. Наприклад, за гетьманування Мазепи лише від індуктних зборів щорічно до військового скарбу надходило близько 50 тис. золотих (10 тис. крб.)²². За даними Бендерської комісії 1709 р., щорічний розмір митних зборів наприкінці XVII — на початку XVIII ст. складав 60 тис. золотих²³.

Збереглися дані щодо кількості зборів індукти та евекти з 1 травня по 1 вересня 1705 р. в таких полках: Гадяцький — 814 крб. 66 коп., Київський — 847 крб. 91 коп., Лубенський — 955 крб. 58 коп., Миргородський — 1087 крб. 10 коп., Ніжинський — 7685 крб. 42 коп., Переяславський — 92 крб. 76 коп., Прилуцький — 154 крб. 33 коп., Полтавський — 632 крб. 56 коп., Стародубський — 491 крб. 62 коп., Чернігівський — 264 крб. 79 коп. Загальна ж сума склала 13 071 крб. 93 коп.²⁴

За І. Мазепи ввізне та вивізне мита в розмірі 2 % вартості товарів лише стимулювали закордонну торгівлю і були цілком прийнятними для багатого купецтва. М. Слабченко з цього приводу, зазначав: “Общее название сборов привозных и вывозимых из Украины товаров было индукта и эвекта... а размер сбора в среднем равнялся 2 % с продажной цены... Сверх того 2 % не представлялось точно установленным размером обложения, известны были и иные размеры; 2 % было наиболее распространенным размером... И термин, и самое содержание сборов остались от времени “польского панования”... В Польском государстве индукта-эвекта введена была в XVII столе-

²⁰ Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. 14. — № 10236.

²¹ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII в. / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. — К., 1931. — С. 97–105.

²² Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. — К. : Вид. АН УРСР, 1959. — С. 84; Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны / М. Е. Слабченко. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1922–1923. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII–XVIII ст. — С. 63.

²³ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / М. Возняк // Мазепа : зб. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 121.

²⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны / М. Е. Слабченко. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1922–1923. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII–XVIII ст. — С. 164; Дідусенко П. М. Розвідки про митну справу в українській державі — Гетьманщині в першій половині та середині 18 століття : [моногр.] / П. М. Дідусенко. — К. : Павлім, 2002. — С. 155–156.

тии”²⁵. Офіційне запровадження індукти та евекти в Польщі М. Слабченко пов’язував з конституцією Польщі 1643 р., але, на відміну від останньої, на Гетьманщині збирали її і в містах. Це зумовлювалося тим, що «отдельные части Украины, в силу отрыва от командующих центров и общего упадка, были предоставлены самим себе и могли осуществлять права верховенства. В «пунктах» гетьманов об этом поборе не говорится, и этим воспользовались русские власти впоследствии. На практике индукта-эвекта принята была уже Хмельницким в ограниченных размерах”²⁶.

Таким чином, на початку XVIII ст. прибутки від зовнішньої торгівлі в структурі фінансових систем як козацької України, так і Росії посідали провідне місце. Але якщо на Гетьманщині митні збори становили від 35 до 50 % у структурі бюджету, то в Росії вже на початку XVIII ст. становище радикально змінилося. У 1680 р. митні прибутки в російському скарбі становили 53 % (650 223 крб. з 1 220 367 крб. загальних прибутків), у 1724 р. вже 13,5 % (за загальних прибутків скарбу 8 654 727 крб.)²⁷. Таке співвідношення свідчить про те, що у фінансовій системі Гетьманщини панував непрямий податок, а отже, й про слабкий рівень промислового розвитку і нестачу капіталів в українського купецтва для створення мануфактурного виробництва.

Фінансова система Гетьманщини в зазначений період мала низку інших недоліків, що насамперед проявилася у відсутності державного контролю за збором та використанням коштів. По-перше, загальна сума податків не була попередньо визначена. По-друге, обсяги збору податків як на утримання гетьмана, так і на утримання всього державного апарату були різними для полків Лівобережної України (таке становище зберігалося аж до утворення Малоросійської колегії в 1722 р.). Доходило до того, що новообраний гетьман часто не знав, які збори існували за його попередників. Багато податків мали локальний і тимчасовий характер²⁸.

Про значні недоліки фінансової системи Гетьманщини йшлося у сьомому пункті рішення царського уряду 1728 р. у відповідь на «Решительные пункты» гетьмана Данила Апостола. Тут зазначалося, що до утворення Малоросійської колегії було невідомо, скільки коштів щорічно надходило до військового скарбу, оскільки попередні гетьмани збирали податки на свій

²⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны / М. Е. Слабченко. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1922–1923. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII–XVIII ст. — С. 159.

²⁶ Там же. — С. 160.

²⁷ Князьков С. Очерки из истории Петра Великого и его времени / С. Князьков. — СПб. : Изд-во П. В. Луковникова, 1914. — С. 269.

²⁸ Горобець В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722–1727 : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / В. М. Горобець ; Ін-т історії України НАН України. — К., 1993. — С. 115–116.

розсуд. Прибутки та витрати військового скарбу контролювали службовці гетьманського двору²⁹.

Утворення 28 квітня 1722 р. Малоросійської колегії і скасування гетьманського правління не порушили практику митного управління в Україні, проте вже у 1754 р. було скасовано митний кордон між Гетьманщиною і Російською імперією. Гетьманщина позбулася самостійної митної системи як одного з найважливіших елементів автономії³⁰.

Невдовзі на всій території українських земель, що опинилися під протекторатом Російської імперії, було встановлено нові соціально-економічні та фінансові порядки. Таким чином було перервано національні фінансові традиції українського державотворення.

²⁹ Мельник Л. Г. Політична історія гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах : навч. посіб. / Л. Г. Мельник ; Мін. освіти України; Ін-т змісту і методів навчання; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : ІЗМН, 1997. – № 4. – С. 68–69.

³⁰ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994. – С. 524.